

Юрій Зайцев

*кандидат історичних наук,
науковий співробітник Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України*

У статті проаналізовано боротьбу радянської влади з шістдесятниками в Україні. Охарактеризовано політичні репресії щодо чільних представників руху опору тоталітарному режимові між 1965 і 1972 рр., а також різні види і форми їхньої діяльності у вказаний період. Окремий акцент зроблено на арешти і переслідування наукової інтелігенції, зокрема співробітників Інституту суспільних наук у Львові.

Ключові слова: шестидесятники, самвидав, «Український вісник», В'ячеслав Чорновіл, Ярослав Ісаєвич, КГБ, УРСР, ЦК КПУ.

Zajtsev Yuriy

«BLACK NIGHT OF BREZHNEV REACTION» (1965—1973)

The article provides deep analysis of the soviet power's struggle with dissidents (shistdesyatnyky) in Ukraine. Political repressions against prominent representatives of the resistance movement in 1965—1972, and types and forms of their activities in the period mentioned are characterized. Special accent is made on arrests and persecution of scientific intelligence, in particular Lviv Social Science Institute representatives.

Key-words: shistdesyatnyky, samizdat, «Ukrainsky visnyk», Vjacheslav Chornovil, Yaroslav Isajevych, KGB, Ukrainian SSR, TsK KPU.

«ЧОРНА НІЧ БРЕЖНЄВСЬКОЇ РЕАКЦІЇ» (1965–1973)

Так назвав Михайло Горинь арешти чільних представників українського опозиційного руху в січні 1972 р.¹ Це був апогей репресій проти шістдесятників. В українській історіографії перебіг цих та попередніх подій знайшов певне відображення. Найповніше їх з'ясував відомий історик Георгій Касьянов². У ґрунтовній монографії, базованій на архівних матеріалах, самвидавних та закордонних (насамперед діаспорних) публікаціях автор розкрив причини руху опору тоталітарному режимові в Україні, передумови першої та другої хвиль репресій, зокрема, перетворення літературного самвидаву в політичний, що означало його трансформацію з явища духовного життя в інфраструктуру руху опору. Окремі підрозділи книги він присвятив погромним акціям 1965—1966 та 1972—1973 рр., щоправда, не подаючи вичерпного переліку заарештованих під час січневої акції КГБ у 1972 р. Зважаючи на поглиблений аналіз у книзі Касьянова ключових і супутніх явищ національного руху та реакцію на них правлячого компартійного режиму, наступні дослідники зосереджували увагу на інших недостатньо висвітлених проблемах. Так, у фундаментальній монографії Анатолія Русначенка про арешти серпня 1965 та січня 1972 р. згадано загально³. Коротким переліком репресованих обмежилися й автори ґрунтовного дослідження опозиційного руху в Україні Юрій Данилюк та Олег Бажан⁴. Першу та другу хвилі погрому опозиції в 1965—1966 й 1972—1973 рр. не оминув увагою й знаний історик Володимир Баран⁵. Репресії вказаних років у контексті загальноімперських акцій розправи з дисидентами відтворив з використанням спогадів учасників подій у монографії з історії українського національного руху Борис Захаров⁶.

¹ Див.: Горинь М. М. *Запалити свічу / Упоряд. В. В. Овсієнко*. — Харків: Права людини, 2009. — С. 75.

² Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—80-х років*. — К.: Либідь, 1995. — С. 47—141.

³ Русначенко А. М. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років*. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — С. 165—166, 190—191.

⁴ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ с.)*. — К.: Рідний край, 2000. — С. 187—189, 198.

⁵ Баран В. К. *Україна: новітня історія (1945—1991 рр.)*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — С. 293—296, 306—308.

⁶ Захаров Б. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956—1987)*. — Харків: Фолио, 2003. — С. 86—99.

Доклав певних зусиль до з'ясування проблеми арештів та судів в Україні середини 1960-х — початку 1970-х рр. й автор цієї статті. Зокрема, перша та підготовчий період другої хвилі репресій відображені в науковій розвідці «Дисиденти: Опозиційний рух 60—80-х рр.», опублікованій шістьма подачами в рубриці «Дві колонки з продовженням» у газеті «Молодь України» у травні 1991 р. й передрукованій наступного року академічним Інститутом історії України у книзі «Сторінки історії України ХХ століття»⁷. Попередні події та судові процеси 1972—1973 рр. висвітлені у другій серії публікацій в «Молоді України», що вийшли у березні—квітні 1995 р. й в удосконаленому вигляді стали окремим розділом підручника «Історія України» на початку 1996 р.⁸, 2011 р. вийде п'яте видання цього підручника. Регіональні особливості новітнього етапу опозиційного руху відтворено у збірнику документів «Українська поезія під судом КГБ» та книгах «Львів: Історичні нариси», «Історія Львова» й «Реабілітовані історією»⁹.

Перші документальні публікації про численні арешти й обшуки в Україні на початку 1970-х рр. за гарячими слідами з'являлися в п'яти випусках чорноволівського самвидавного журналу «Український вісник», а події січня 1972 р. — у шостому¹⁰. На той час В'ячеслав Чорновіл вже перебував за ґратами слідчої тюрми УКГБ у Львові на вул. Миру, 1 (нині вул. С. Бандери). Його помічники у виданні попередніх номерів журналу Михайло Косів, Ярослав

⁷ Зайцев Ю. *Дисиденти: Опозиційний рух 60—80-х рр.* // *Молодь України*. — 1991. — 21, 22 травня; *Сторінки історії України: ХХ століття: Посібн. для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького*. — К.: Освіта, 1992. — С. 229—235.

⁸ Зайцев Ю. *Дисиденти: Опозиційний рух 70-х — початку 80-х років // Молодь України*. — 1995. — 28, 30 березня; *Його ж. Політична опозиція 60—80-х років // Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев*. — Львів: Світ, 1996. — С. 381—385.

⁹ *Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / Упоряд. Ю. Д. Зайцев*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 572 с.; *Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956—1991) // Львів: Історичні нариси*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. — С. 562—595; *Його ж. Беззбройний опір тоталітарному режимові // Історія Львова. У 3 т. / Редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій*. — Львів: Центр Європи, 2007. — Т. 3. — С. 323—340; *Його ж. Опозиційний рух на Львівщині 1960—1980-х років // Реабілітовані історією. У 27 т. Львівська область. Книга перша*. — Львів: Астролябія, 2009. — С. 665—684.

¹⁰ *Докладніше про нього див.: Зайцев Ю. «Український вісник — унікальне явище національного самвидаву // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — Вип. 16. — Львів, 2008. — С. 620—639.

Кендзьор та Атена Пашко вирішили закінчити роботу над випуском часопису, перервану арештом Чорновола, щоб відвести від нього підозри слідства щодо редагування журналу. Вони упорядкували матеріали, М. Косів написав докладну інформацію про січневі арешти й обшуки¹¹, а Я. Кендзьор сфотографував весь випуск на мікроплівки й через спортсменів, які виїздили на змагання, передав їх за кордон¹².

Вагоме документальне джерело інформації про репресії в Україні на початку 1970-х рр. — самвидавний журнал «Український вісник» (випуск VII—VIII), надрукований навесні 1974 р. й передрукований за кордоном 1975 р. Його підготував і редагував лікар із м. Червонограда, що на Львівщині, Степан Хмара (під псевдонімом Максим Сагайдак) із допомогою журналіста з Києва Олесь Шевченка. Окрім прагнення продемонструвати тяглість опозиційного руху, речником якого був «Український вісник» 1970—1972 рр., йшлося також про спробу спростувати звинувачення В. Чорновола в редагуванні часопису¹³. Основним матеріалом цього випуску була велика (майже 120 сторінок друкованого тексту) й вагома за змістом стаття Степана Хмари «Етноцид українців в СРСР». Окремий розділ у ній був присвячений репресивним акціям КПСС-КГБ¹⁴.

Беручи до уваги дослідження попередників та використовуючи матеріали архівів Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та інших, автор має намір показати облудність комуністичного режиму, який задекларував у Конституції країни відповідні міжнародним зразкам права й свободи громадян, зокрема й свободу слова, але прагнення ними скористатися розцінював як замах на державний лад, вла-

¹¹ *Арешти і обшуки // Український вісник. — Париж; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1972. — Вип. 6. — Березень. — С. 7—11.*

¹² *Аудіозапис телефонної розмови автора з В'ячеславом Чорноволом 24.06.1997 р.; Косів М. Немов негасимий вулкан // Чорновіл В. Твори: У 10 т. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. — К.: Смолоскип, 2006. — Т. 3 — С. 38—39.*

¹³ *Степовичка Леся (Булах О. Н.) Rara avis, «біла ворона», рідкісний птах. — Дніпропетровськ: Пороги, 2000. — С. 84—87; Аудіоінтерв'ю автора з Олесем Шевченком 10.09.1999 р.*

¹⁴ *Генеральний погром // Український вісник. Випуск VII—VIII. Весна 1974. / Ред. М. Сагайдак. — Париж; Балтимор; Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1975. — С. 112—147.*

штовуючи погромні акції щодо опозиційних сил. Особливу увагу маємо намір приділити малодослідженим подіям між відомими сплесками репресій у 1965 та 1972 рр.

Перша з таких акцій відбулася в 1965—1966 рр., коли Україною прокотилася хвиля арештів і судів. У серпні — вересні 1965 р. «за ворожу діяльність» були заарештовані 24 особи. Зокрема в Києві: Ярослав Геврич, Микола Гринь, Євгенія Кузнецова, Олександр Мартиненко, Петро Моргун, Іван Русин, Іван Світличний; у Львові: Степан Бутурин, Іван Гель, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Мирослава Зваричевська, Михайло Косів, Михайло Мясютко, Ярослава Менкуш, Михайло Осадчий та Ганна Садовська; в Тернополі: Ігор Герета, Мефодій Чубатий; у Луцьку: Дмитро Іващенко; в Івано-Франківську: Опанас Заливаха, Володимир Іванишин, Валентин Мороз та Михайло Озерний. Під час обшуків у них вилучили «понад 900 примірників документів антирадянського, націоналістичного та іншого ідейного шкідливого змісту, а також 13 друкарських машинок, на яких ці документи розмножувалися»¹⁵. Усіх їх звинуватили в антирадянській пропаганді. У січні—квітні 1966 р. відбулися судові процеси над 18-ма з них. Вони були ув'язнені в концтаборах терміном від 8 місяців до 6 років. Шість обвинувачених після тривалого слідства з різних причин з-під варті звільнили. Це стосувалося С. Бутурини, В. Іванишина, М. Косіва, П. Моргуна, Г. Садовської та І. Світличного. Під час слідства була виявлена 21 особа з-поміж наукових та творчих працівників, викладачів і студентів, які мали стосунок до виготовлення, переховування, розмноження й поширення «антирадянських» документів або їх читали. До списку потенційних кандидатів у політв'язні потрапили Євген Сверстюк, Євген Пронюк, Зіновія Франко, Іван Драч, Борис Антоненко-Давидович, Алла Горська, В'ячеслав Чорновіл, Леонід Кореневич та інші. Переможну реляцію у вигляді доповідної записки ЦК КПУ уклали на 23 сторінках Голова Верховного суду УРСР Володимир Зайчук, Прокурор УРСР Федір Глух та Голова КГБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Нікітченко¹⁶.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 22—26.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 37—39, 44.

На підставі цієї записки Президія ЦК КП України 11 травня 1966 р. ухвалила постанову з вимогою «вжити заходи» щодо осіб, згаданих у доповідній. На початку серпня секретар ЦК КПУ Андрій Скаба доповів Петрові Шелесту про її виконання. У Спілці письменників України перекладача Юрія Назаренка виключили з членів КПСС, а поетові І. Драчу оголосили сувору догану з занесенням до партійної облікової картки. На зборах художників гостро засудили А. Горську. У системі Академії наук УРСР під скорочення потрапив Михайло Гуць з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, партком Інституту філософії виключив з членів КПСС Є. Пронюка, сувору догану із занесенням до облікової картки оголосили З. Франко в Інституті мовознавства, такого ж покарання зазнав В. Пеньковський (Сектор держави і права), забалотували на конкурсі Івана Ющука з Інституту літератури, після звільнення з-під варті (30 квітня 1966 р.) відмовили в поверненні до Інституту мовознавства Іванові Світличному, старшого наукового співробітника Інституту геофізики Миколу Гриня перевели на посаду молодшого, оголосили догану Олексі Щириці з Інституту геології. Засудили на зборах вчинки Р. Юськіва, Володимира Завойського, В. Сазанського. Окрім того, оголосили догану працівникові «Робітничої газети» Л. Кореневичу, звільнили з газети «Друг читача» В. Чорновола, з театру ім. І. Франка — художника Петра Моргуна, з Київського університету — доцента А. Матвієнка, примусили виїхати з Києва поета Миколу Холодного. У Львові відрахували з шостого курсу університету В. Кобилюха, виключили з членів КПСС і звільнили з історичного музею Г. Недашківську, з обласного архіву — Мирославу Зваричевську, з посади завідувача кабінету франкознавства університету — Михайла Косіва, з попередніх посад — Степана Бутуріна та Ганну Садовську¹⁷.

Поділ репресій щодо інакодумців на першу і другу хвилі є дещо умовним. Адже й у період між ними переслідування вільного слова й антивладної думки продовжувалося. Переконлива ілюстрація цієї тези — звіт Прокуратури, КГБ та Верховного суду УРСР ЦК КПУ від 2 листопада 1971 р. про узагальнення практики розслідування та розгляду в судах справ про антирадянську агітацію

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 16—19.

та пропаганду (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР з санкцією до 10 років концтаборів та 5 років заслання¹⁸) і поширення завідомо неправдивих вигадок, що дискредитують радянський державний і суспільний лад (ст. 187 КК УРСР з санкцією до 3 років концтаборів¹⁹) за час від 1967 до червня 1971 р. Зокрема, виконуючи вимоги партії та уряду, згадані органи за «політично шкідливі висловлювання» за допомогою оперативно-слідчих дій профілакували понад 6 тисяч громадян²⁰.

Протягом вказаного часу до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію та пропаганду було притягнуто 87 осіб. З-поміж них — 27 робітників, 30 службовців (9 викладачів шкіл та інститутів, 1 доцент та 1 молодший науковий співробітник), 2 колгоспники, 3 учні, 9 безробітних та 16 ув'язнених²¹. На наш погляд, два останніх показники демонструють певні явища, практиковані силовими відомствами. Коли зважити на те, що серед репресованих було 25 раніше засуджених, зокрема 8 — за особливо небезпечні державні злочини²², а їм, як правило, не давали можливості працевлаштуватися на будь-яку роботу, не кажучи вже про працю за фахом, то стає зрозумілою така кількість безробітних на тлі численних оголошень із пропозиціями праці. Так само без інтелектуальних зусиль пояснюється велика кількість осіб, повторно покараних за політичною статтею безпосередньо в концтаборах. Адже долання концтабірних загорож і поява в самвидаві та закордонних публікаціях звернень, заяв, протестів політ'язнів (що було основним обвинуваченням), їх участь у голодуваннях протесту, внутрітабірних страйках, непокорі адміністрації, відзначенні релігійних свят тощо використовувалось як привід для «відкритих» судових процесів за колючими дротами чи в'язничними мурами, щоб продовжити перебування небезпечних опонентів політичного режиму в «малій зоні», як «не ставших на путь исправления». Представляли вони Львівську, Кіровоградську, Дніпропетровську та Харківську області²³.

¹⁸ Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий. — К.: Политиздат Украины, 1969. — С. 165.

¹⁹ Там же. — С. 403.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф, 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 75.

²¹ Там само. — Арк. 75–76.

²² Там само. — Арк. 76.

²³ Там само. — Арк. 20.

Серед інших характеристик ув'язнених у 1967—1971 рр. варті уваги такі: за віком — 57 осіб мали від 18 до 34 років, 58 були українцями та 24 росіянами, 6 комуністів, 13 комсомольців, 66 мали вищу та середню освіту. За звинуваченням у виготовленні й поширенні антирадянської літератури, тобто за самвидав, за грати потрапили всі 87 засуджених. За географією репресій переважала Львівщина — 12 осіб, Івано-Франківська область — 8, Київська — 7, Ворошиловградська (нині Луганська) і Донецька — по 6, Тернопільська і Кіровоградська — по 5²⁴. Решта 38 ув'язнених репрезентували інші області України. Це переконливо засвідчувало, що з комуністичним режимом боролися мешканці всієї України, а не лише Галичина та Київ.

Статистичні показники щодо репресованих автори документа проілюстрували прикладами засудження Валентина Мороза та Івана Сокульського. За першим «покосом» незгодних В. Мороз був заарештований в Івано-Франківську 1 вересня 1965 р. Йому висунули звинувачення в антирадянській пропаганді, яка полягала в обробці в антирадянському дусі студентів Луцького та Івано-Франківського педінститутів, де викладав історію. Він знайомив їх із закордонною літературою, поширював її, «висловлювався за відторгнення України від СРСР і побудову з допомогою імперіалістичних держав т. зв. “Самостійної України”». 20 січня 1966 р. Волинський обласний суд відправив його на 4 роки до концтабору. Там він у квітні 1967 р. написав статтю «Репортаж із заповідника імені Берії» і нелегально передав до Львова В. Чорноволові. Останній тиражував її та поширив самвидавом. 1968 р. вона була опублікована за кордоном. У липні 1967 р. ухвалою суду табірне ув'язнення В. Морозу замінили в'язничним й етапували його до Владимирської в'язниці, а восени перевели до слідчої тюрми КГБ у Києві як свідка у справі В. Чорновола, але свідчити він відмовився. Надалі його утримували там само, як обвинуваченого в написанні та поширенні згаданого «Репортажу...». Протягом понад річного слідства авторство Мороза довести не вдалося, й на початку 1969 р. його знову відвезли до Владимирського централу, звідки звільнили 1 вересня 1969 р. Він повернувся в інститутський гуртожиток до сім'ї в Івано-Франківськ. Спроби працевлаштува-

²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 18.

тися не мали успіху. Написав публіцистичні есе «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору». 1 червня 1970 р. В. Мороза знову заарештували, звинувативши в написанні та поширенні згаданих «антирадянських статей». Незважаючи на брак доказової бази, 18 листопада 1970 р. Івано-Франківський обласний суд у закритому процесі засудив його на 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого режиму та 5 років заслання, оголосивши при цьому особливо небезпечним рецидивістом²⁵. Відверта фальсифікація справи і майже максимальний термін позбавлення волі мали стати пересторогою всім опонентам правлячого режиму.

Уродженець Дніпропетровської області Іван Сокульський був студентом філологічного факультету Львівського (1962 — 1964) та Дніпропетровського університетів. З останнього його 5 травня 1966 р. відрахували «за поведінку, не гідну радянського студента». Працював у багатотиражці «Енергетик» (звідки звільнили під час кампанії з шельмування книги Олесь Гончара «Собор»), згодом — пожежником, матросом на річковому пароплаві. 1968 р. написав «Лист творчої молоді Дніпропетровська» на захист роману «Собор», а також виключених з партії, комсомолу, звільнених із праці за підтримку роману, протести проти русифікації, нищення пам'яток української культури, злочинних дій посадовців із партквитками. Лист, адресований Голові Ради Міністрів УРСР Володимирі Щербицькому, кандидатові в члени політбюро ЦК КПУ Федору Овчаренкові, секретареві СПУ Дмитрові Павличкові, І. Сокульський та його друзі надіслали також у редакції газет і журналів, партійні й державні інстанції. Значного поширення він набув у самвидаві, навесні 1969 р. його передавала радіостанція «Свобода», В. Чорновіл у січні 1970 р. опублікував його в першому випуску позацензурного журналу «Український вісник». 14 червня 1969 р. І. Сокульського заарештували й 27 січня 1970 р. засудили на 4,5 роки концтаборів суворого режиму. Були репресовані також його однодумці. Микола Кульчинський отримав 2,5 роки колонії загального режиму (де перебували жорстокі кримінальники), а

²⁵ *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі — Архів УСБ України у Львівській області). — Спр. П 19483. — Т. 4. — Арк. 61–64; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 95–96; Справа Валентина Мороза // Мороз В. Есеї, листи й документи. — Б.м.: Вид-во «Сучасність», 1975. — С. 179–187.*

Віктор Савченко — 2 роки умовно з трирічним випробувальним терміном²⁶.

У черговому пасажі звіту каральних відомств виразно вчувається термінологія 30-х рр. ХХ ст.: «В 1970—1971 роках притягнуто до кримінальної відповідальності 13 осіб за антирадянську ревізіоністську діяльність». Робітники з м. Северодонецька Ворошиловградської області 1947 р. н., слюсарі І. Хохлов, член ВЛКСМ, та О. Чеховський — секретар комсомольської організації Ворошиловградбуду, дійшли висновку, що в СРСР існує лжесоціалізм. З метою «ліквідації спотвореного соціалізму мирним, у крайньому разі збройним, але в обох випадках революційним шляхом» вирішили створити «Партію боротьби за реалізацію ленінських ідей», уклали її програму та статут. До нелегальної організації увійшли також Толстоусов, Потоцький, Маслова, Безручко. 13 липня 1970 р. із приміщення газети «Хімік» Северодонецького хімкомбінату для тиражування летючок викрали 70 кг друкарського шрифту. 10 березня 1971 р. Ворошиловградський обласний суд ув'язнив у концтаборах провідних членів групи — Хохлова, Чеховського, Толстоусова і Потоцького на термін від 4 до 6 років²⁷.

Окрім статті 62 КК УРСР репресивний апарат УРСР у боротьбі з інакомисленням активно використовував статтю 187 КК УРСР, яка санкцією до 3 років позбавлення волі карала за поширення завідомо неправдивих вигадок, що дискредитують радянський державний і суспільний лад, зокрема й в усній формі. Вона була введена в Кодекс Указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1966 р.²⁸ Її

²⁶ Сокульський Іван // *Пороги: Літературно-мистецький і громадсько-політичний самвидавний журнал. Вибране / Упор. Р. Лиша, Ю. Віташ, О. Сокульська*. — К.: Смолоскип, 2009. — С. 603; Савченко В. Хроніка одного кримінального процесу // *Сучасність*. — 1993. — № 9. — С. 153—163; *Репресії на Дніпропетровщині // Український вісник. Вип. I—II. Січень 1970 — Травень 1970*. — Париж; Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. — С. 37—50; *Світлії пам'яті Івана Сокульського // Самостійна Україна*. — 1992. — № 26 (липень).

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 77—78; Алексеева Л. *Історія інакомислення в СРСР: Новейший период*. — М.: Хельсінк. група, 2006. — С. 11; 5810. *Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953—1991. Аннотированный каталог. Под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман*. — М.: Международный фонд «Демократия», 1999. — С. 725.

²⁸ *Стаття 1871 КК УРСР // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 2*. — Харків: Права людини, 2006. — С. 971.

застосовували, зокрема тоді, коли не вистачало підстав для прилюдних за статтею 62. Вона стала головною зброєю влади в намаганні викоринити самвидав. Органи прокуратури, КГБ та суди УРСР протягом згаданих років (1967 — 06.1971) за цією статтею Кримінального кодексу покарали 137 осіб. Серед них найбільше таких вироків було винесено у Ворошиловградській (31), Донецькій та Миколаївській (по 14), Київській (13), Харківській (11) областях²⁹. Це ще раз підтвердило тезу про всеохопність протистояння компартійному режиму.

За ілюстрацію «злочинної» діяльності підписанти документа обрали старшого викладача Харківського вищого авіаінженерного військового училища Генріха Алтуняна. На карб йому поставили систематичне поширення самвидаву, переправлення окремих матеріалів за кордон, де їх транслювали радіостанції, публікували в газетах «Українські вісті», «Новое русское слово» та інших «реакційних» виданнях³⁰. Г. Алтунян 1956 р. закінчив назване училище, працював у стройових частинах військово-повітряних сил у м. Узин на Київщині. 1961 р. повернувся в Харків, працював викладачем у тому ж училищі, був секретарем парторганізації. 1964 р. на партзборах висловив недовіру керівництву КПСС за недемократичні методи звільнення Хрущова. 1968 р. познайомився з правозахисниками Петром Якіром та колишнім генералом Петром Григоренком³¹, отримав від останнього твори Андрія Сахарова та інший самвидав. Після повернення з Москви його виключили з партії та звільнили з посади. У наказі маршала Миколи Крилова зазначалося: «Інженер-майор Алтунян, перебуваючи у черговій відпустці в Москві, відвідав квартири генерала Григоренка та сина командарма Якіра, привіз звідти ревізійні листи академіка Сахарова. Згідно з цим наказую: звільнити його за статтею 59-«Д» (службова невідповідність) Дисциплінарного статуту». У травні 1969 р. Алтунян став співзасновником Ініціативної групи захисту прав людини в ССРСР, підписав відкритого листа на захист заарештованого П. Григоренка й кримських татар, листа в

²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 78.

³⁰ Там само. — Арк. 79.

³¹ Докладніше про П. Григоренка див.: Зайцев Ю. Генерал правозахисту // Молода нація. — 2007. — № 1(43). — С. 190–219.

ООН про порушення прав людини у СРСР, критично висловлювався щодо окупації Чехословаччини в серпні 1968 р., поширював самвидав. 11 липня 1969 р. Алтуняна заарештували. 26 листопада Харківський облсуд за ст. 187 КК УРСР покарав його трьома роками концтабору загального режиму, що означало перебування політв'язня в середовищі кримінальних злочинців. Працював у Красноярському краї на лісоповалі³².

Статтями кримінального кодексу розправа з інакодумцями не обмежувалася. Охоронці компартійного режиму активно використовували найбрутальнішу, найжорстокішу зброю — запроторювали учасників руху опору до психіатричних лікарень-в'язниць під виглядом душевнохворих. Жорстокість полягала в утримуванні політв'язнів серед справжніх психічно хворих, примусовому застосуванні фармакологічних засобів, які призводили до порушення мислення, марення, галюцинацій, втрати зв'язку з дійсністю, відсутності бажання спілкуватися, замкнутості, гальмування функцій центральної нервової системи, тобто до перетворення людини в рослину. Деякі з цих ліків були надзвичайно болючими. За відмови їх приймати людей прив'язували і переводили на уколи, зокрема, тизерцину, аміназину, застосовували електрошокову терапію, в результаті чого відключалася права півкуля, тобто сфера розумової діяльності. На «волю» відпускали недієздатними³³.

Окрім застосування «лікування» від інакомислення за логікою, що «Лише шизофренік може критикувати найдемократичніший у світі радянський лад», не менш брутальною була відсутність конкретного терміну перебування «хворих» у психіатричній в'язниці. Їх «лікували» або до звільнення на цвинтар, або доки КГБ з допомогою довірених психіатрів не визначало, що пацієнти «не становитимуть суспільної небезпеки». Пекельні кола психіатричок пройшли Віктор Боровський, Петро Григоренко, В'ячеслав Ігру-

³² Курохта Л. Як я став особливо небезпечним [Розмова з Г. Алтуняном] // Україна. — 1990. — № 47. — С. 17—19; Гейбер І. Генріх Алтуняна — в житті, в суді і в серці // Сучасність. — 1982. — № 1—2 (253—254). — С. 178—187; Інші суди, арешти, труси, допити на Україні // Український вісник... — Вип. 1—2. — С. 76—78, 191—192; Плющ Л. Суд іде... // На суд історії: Суд над Генріхом Алтуняном. — Париж; Нью-Йорк, 1984. — С. 1—4.

³³ Докладніше див.: Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи // Вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. — 240 с.

нов, Володимир Клебанов, Богдан Ковгар, Зіновій Красівський, Анатолій Лупиніс, Борис Мамайсур, Ганна Михайленко, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Віктор Рафальський, Василь Рубан, Йосип Тереля, Михайло Якубівський й десятки, сотні інших цілком здорових учасників опозиційного руху.

Про масштаби «турботи» правоохоронних органів про психічне здоров'я громадян відверто свідчить їхній цілком таємний звіт від 2 листопада 1971 р., красномовність якого заслуговує дослівного цитування: «У 1967—1970 роках і в першому півріччі 1971 року з числа арештованих за антирадянську агітацію 21 особа за ухвалою обласних судів направлена на примусове лікування в психіатричні лікарні спеціального [тобто, в'язничного] типу, оскільки під час слідства з'ясувалося, що вони здійснили злочини в неосудному стані. Такі ж заходи медичного характеру були вжиті стосовно 47 арештованих за поширення наклепницьких вигадок щодо радянського державного і суспільного ладу. Крім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, і 117 осіб, які допускали наклепи на радянську дійсність, направлені на лікування в психлікарню через органи охорони здоров'я без суду та слідства, тому що в процесі їх вивчення [вочевидь, слідчими КГБ] було встановлено, що вони є душевнохворими»³⁴.

Отже, лише протягом «спокійних» 4,5 років між сплесками репресій щодо інакодумців до психлікарень було примусово запроторено 249 нестандартно мислячих людей, 68 з яких потрапили до цілком закритих психіатричних в'язниць.

На початку квітня 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П. Шелест доповів політбюро ЦК КПСС про викриття розгалуженої підпільної організації «Український національний фронт» та арешт восьми провідних її членів. Зокрема, до камер слідчих в'язниць КГБ потрапили в Івано-Франківській області вчитель Дмитро Квецко (керівник організації) та дільничний уповноважений Долинського райвідділу міліції Михайло Дяк; на Львівщині — Зіновій Красівський, пенсіонер за інвалідністю, Іван Губка — інженер-економіст, Мирослав Мелень — викладач співів, Григорій Прокопович — шахтар; в Кіровоградській області — Ярослав Лєсів — учитель фізкультури, в Донецькій — Микола Качур — ро-

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 79.

бітник шахти «Росія» в м. Новгородівка³⁵. Відлік часу свого існування УНФ розпочав у жовтні 1964 р. випуском першого номера підпільного машинописного журналу «Воля і Батьківщина» (всього вийшло 16 номерів часопису). Метою організації була боротьба за повалення комуністичного режиму й побудова самостійної демократичної України. Влітку 1967 р. Львівський облсуд засудив І. Губку, Г. Прокоповича та М. Меленя до 11 років позбавлення волі кожного, а Івано-Франківський — М. Качура — до 5 років. 27 листопада Верховний суд УРСР призначив Д. Квецкові 20 років тюрми, таборів і заслання, М. Дякові та З. Красівському — 17, Я. Лесіву — 6 років концтаборів³⁶.

Однією зі знакових подій суспільно-політичного життя в Україні другої половини 1960-х рр. стало дослідження Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», підготовлене у грудні 1965 р. на підставі ленінських настанов і заповітів, ігнорованих керівництвом КПСС. На прохання автора Зіновія Франко 4 січня разом зі супровідним листом Дзюби передала його до ЦК КПУ. До ЦК КПСС та Олександру Твардовському в редакцію журналу «Новый мир» трактат доставив навесні 1966 р. молодий поет Григорій Тименко. Обрана Дзюбою тактика дошкульно зачіпала компартійних ортодоксів через використання їхньої ж зброї. Найвагомим аргументом в ідеологічній дискусії вони вважали репресії. Памфлет Дзюби став одним із найвідоміших самвидавних документів. Звинувачення в поширенні, зберіганні та читанні цього твору ввійшло до вироків багатьох заарештованих вільнодумців. Він потрапив за кордон і був опублікований низкою мов, серед яких і китайською. Вивезти цю працю за межі «залізної завіси» вдалося викладачеві української літератури філософського факультету Кошицького університету ім. Шафарика Юрієві Бачі з Пряшева, за що в серпні 1973 р. у Братиславі він був засуджений на 4 роки ув'язнення³⁷.

Те, що Дзюба був небезпечним опонентом режиму, засвідчує стурбованість ЦК КПУ його авторитетом у країні й за її межами.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6313. — Арк. 30—32.

³⁶ Докладніше див.: Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 680 с.

³⁷ Див.: *Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю. Д. Зайцева.* — Львів: Університет українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — 76 с.; *Аудіоінтерв'ю автора з Юрієм Бачею 29.08.1996 р.*

Для нейтралізації його впливу на опозиційну думку використовувалися всі можливі засоби, часто дуже далекі від цивілізованих. Так, у довідці завідувачів відділів науки і культури ЦК КПУ (Юрія Кондуфора) та пропаганди і агітації (Георгія Шевеля) поважні партфункціонери назвали Дзюбу «ідейно незрілою, просто невихованою людиною». Запрошений влітку 1966 р. до ЦК КПУ, він у розмові з ними «поводив себе зухвало, категорично відмовившись давати будь-яку відповідь у пресі своїм націоналістичним “захисникам” за рубезжем»³⁸. Відтак, за «порадою» ЦК КПУ у сімнадцятому (вересневому) номері сатиричного журналу «Перець» з'явилася примітивно-цинічна публікація «Про містера Стецька та великомученицьке жабеня» авторства якогось аноніма Василя Осадчого. У ній зазначалося, що ім'я Дзюби використовують «найлютіші вороги нашого народу — бандерівці... для проведення огидної антирадянської кампанії», що народ його годує й одягає, а він «окрім пера нічого не бере в руки», подібний до капосного жабеняти, запханого в консервну бляшанку, яке захищають «чорнороті жаби у затхлому болоті»³⁹. Дзюба вважав нижчим своєї гідності публічно відповідати на брудні випадки «Перця», про що заявив в інтерв'ю пражівській газеті «Нове життя»: «Будь-яка моя відповідь означала б санкціонування, узаконення тих наклепницьких прийомів, які стоять поза всякими моральними та юридичними нормами. Елементарна людська гидливість не дозволяє звертати увагу на таке»⁴⁰.

«Літературознавці» з того ж відділу науки і культури ЦК КПУ помітили крамолу також в новелі Ярослава Ступака «Гординя», опублікованій у дванадцятому номері журналу «Вітчизна». На їхню думку, «автор спотворив конкретну історичну дійсність періоду перших років радянської влади на Прикарпатті, зігнував правду боротьби місцевих патріотів і радянських військових частин з бандерівськими бандами, по суті став на шлях виправдання дій буржуазно-націоналістичного підпілля»⁴¹. А справа виглядала так: Ступак написав лояльну новелу про радянських партизанів

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 3136. — Арк. 33.

³⁹ Зайцев Ю. «Найчесніший лицар нашої культури» // *Насправді було так...* — С. 4, 22.

⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6313. — Арк. 34.

⁴¹ Там само. — Арк. 6.

і німецькі кирзаки, що нищать беззахисних селян. А потім пішов у друкарню нібито виправити речення. І виправив: партизанів на бандерівців, а кирзаки стали радянськими. Наклад журналу вилучили і знищили. Поштарі навіть ходили по хатах відбирати часопис у передплатників. Люди читали його почергово. Спершу в ЦК вирішили шуму не здіймати. Але на публікацію новели за кордоном вони змушені були відреагувати. Ступака 1967 р. відрахували з 4 курсу Львівського університету. Його прізвище внесли до переліку заборонених авторів. Секретаріат ЦК КПУ в лютому 1967 р. ухвалив таємну постанову «Про ідейно-політичну помилку журналу “Вітчизна”». Редакторів часопису Любомиру Дмитеркові оголосили сувору партійну догану, хоча він і намагався виправдуватися на партзборах Київської організації СПУ. Ступакові згодом вдалося перевестися на факультет іноземних мов Московського університету. Там він одружився із шведською перекладачкою Сусанною Вітт і виїхав до Швеції⁴².

Ще одним приводом для переслідування інтелігенції, інших свідомих громадян України став лист з осудом політичних процесів 1965—1966 рр., адресований Леоніду Брежнєву, Олексію Косигіну й Миколі Підгорному, надісланий у квітні 1968 р. за підписом 139 діячів науки, літератури і мистецтва, робітників і студентів. У ньому йшлося про «порушення принципу прилюдності судочинства», що суперечить рішенням з'їздів КПСС та «інтересам радянського суспільства», і ця ситуація називається «глухом» над Конституцією СРСР. Ця теза підтверджувалася цитатою з творів Леніна. Як приклад наводився процес В. Чорновола, засудженого 15 листопада 1967 р. на 3 роки позбавлення волі за переданий до офіційних інстанцій твір «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)». Підписанти листа також зазначили, що «політичні процеси стають формою придушення інакомислячих». З-поміж 139 було чимало відомих громадськості імен, зокрема Сергій Параджанов, І. Світличний, І. Дзюба, Григорій Кочур, Валерій Шевчук, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, З. Франко, Б. Антоненко-Давидович, Є. Сверстюк, Леопольд Яценко, Михайло

⁴² Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. — Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. — С. 387—393; Касьянов Г. Незгодні... — С. 67.

Брайчевський, Генріх Дворко, І. Драч, Микола Вінграновський, Віктор Некрасов, Василь Стус, Роман Когодський, Я. Ступак, Ярослав Кендзьор, Василь Яременко⁴³ та інші, серед них і художники, про яких йтиметься нижче.

Відповіддю влади на загалом лояльний лист у дусі компартійних ухвал-декларацій та ленінських настанов були звільнення з роботи, виключення з КПРС, відрахування студентів з інститутів, безоглядна руйнація людських доль, позбавлення життєвих перспектив. Проілюструємо це на прикладі переслідування художників, які підписали згаданий лист. Їх особисті справи розглядав пленум правління Спілки художників УРСР, який відбувся в Києві 11—12 листопада 1968 р. Усім вісьмом загрожувало виключення зі Спілки, що означало, втрату замовлень, майстерень, тобто, засобів до існування. Під тиском президії правління та згаданих загроз Борис Довгань, Віктор Зарецький, Олексій Захарчук, Іван Литовченко, Володимир Луцак написали заяви, в яких «чистосердечно засудили свій вчинок і дали правильну політичну оцінку змісту цього листа». Отож, пленум більшістю голосів ухвалив оголошення їм суворої догани із занесенням до особової справи. Натомість Алла Горська, Людмила Семикіна та Галина Севрук «довгий час не визнавали своєї провини», а в заявах, написаних незадовго до пленуму за наполегливою вимогою заступника голови правління Олександра Данченка, «не відчувалося щирості, серйозного засудження свого вчинку». Тому президія правління запропонувала пленуму їх зі Спілки виключити. Данченко намагався художниць захистити, переконував членів правління, що така кара буде надто суворою. Однак партійна група пленуму спеціальною заявою засудила Данченка і «політичну короткозорість та неприпустимий лібералізм деяких членів правління». Більшістю голосів Горську, Семикіну й Севрук зі Спілки художників УРСР виключили⁴⁴.

ЦК КПУ відчував загрозу комуністичному режиму не лише з боку членів Спілки письменників чи Спілки художників, а й інших

⁴³ *Протест проти репресій в 1965—1966 // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — Б. м. в. — Сучасність, 1983. — Т. 3. — С. 238—241; Касьянов Г. Незгодні... — С. 75—76.*

⁴⁴ *ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 20. — Арк. 147—148.*

творчих об'єднань, зокрема Спілки композиторів. Несприйняття у нього викликала активність самодіяльного етнографічного хору «Гомін» та його засновника й керівника Леопольда Яценка. Виник хор у 1969 р. на хвилі шістдесятництва. А передували йому новорічні щедрування й колядування, коли переодягнувшись у народне вбрання в майстерні Людмили Семикіної, молодь передново-річного вечора ходила по оселях суголосних людей, а наступного дня співала на площі Калініна (сучасний Майдан Незалежності). Антоненко-Давидович вдома зазвичай ставив їм платівку «Вічний революціонер». Якось ватагу водив В'ячеслав Чорновіл. При зустрічі вітався: «Слава Україні!»⁴⁵.

Леопольд Яценко — професійний мистецтвознавець, фольклорист, композитор і диригент. 1954 р. закінчив Київську консерваторію, 1957 р. — аспірантуру в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнографії, де працював до 1968 р. (звільнений за підписання згаданого листа 139-ти). 1961 р. захистив кандидатську дисертацію, 1965 р. був прийнятий до Спілки композиторів. Хор «Гомін», який налічував до 160 учасників, здобув популярність у небайдужих киян. 7 грудня 1970 р. він виступив над могилою Алли Горської, вбитої за досі нез'ясованих обставин 28 листопада. Похорон художниці перетворився на своєрідну акцію протесту. Офіційне попередження про небажаність участі в ній хору Яценко проігнорував. 20 січня 1971 р. відбулося обговорення його поведінки на засіданні президії Спілки. Звинуватили в пасивності у громадському житті, підписанні «наклепницьких» листів, незадовільному «ідейно-виховному керівництві» хором, відсутності в репертуарі творів радянських композиторів про партію та «щасливе» колгоспне життя, «хибних націоналістичного плану поглядах». Хоча Яценко й пообіцяв помилки виправити, йому оголосили сувору догану з попередженням⁴⁶. А він наступного місяця влаштував виступ хору до 100-річчя від дня народження Лесі Українки. Знову закиди, що співали націоналістичні (тобто, народні) пісні, ще й маленького

⁴⁵ Аудіоінтерв'ю автора з Леопольдом Яценком 5.11.2004 р.

⁴⁶ Яценко Л. Нелегкий шлях народного хору // Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. — С. 73—74; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 515. — Арк. 45—46.

сина привів на вечір, і той продекламував вірш дев'ятирічної Лесі «Надія»:

*Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Вкраїну,
Поглянути ще раз на рідну країну...*

У Печерському райкомі КПУ доповіли: «Говорят исключительно на украинском языке. Ходят в вышитых рубашках. А некоторые даже позаводили усы»⁴⁷.

У символічні акції протесту проти репресивних дій влади, утисків цензури, заборони несанкціонованих зібрань інтелігенції, студентів, робітничої молоді перетворювалися відзначення шевченківських днів 9—10 березня та 22 травня — дати перевезення праху Шевченка з Петербурга в Україну та перепоховання його на Чернечій горі в Каневі. Від середини 1960-х рр. ця дата набула особливого символізму. Біля пам'ятника Шевченкові в однойменному парку в Києві збиралися шанувальники поета, його творчості, поборники національного духу й вільного слова. Вони читали вірші Шевченка і власні, співали пісень на Тарасові слова та популярні мелодії з переробленими текстами. 1971 р. Л. Яценка було попереджено, щоб його хористів біля пам'ятника не було, інакше його притягнуть до відповідальності. Однак, за підрахунками КГБ, «22 члени хору “Гомін” приймали участь у збіговиську біля пам'ятника Т. Г. Шевченку»⁴⁸. У цілком таємній доповідній записці Київського обкому КПУ в ЦК КПУ зазначалося, що партійні організації та органи держбезпеки ідентифікували близько 70 «тенденційно настроєних осіб», і основним ядром цієї групи був хор «Гомін». Було вирішено обговорити їх поведінку в колективах і після цього «вирішити питання про доцільність існування» хору та перебування у складі творчих спілок «митців, які брали участь у згаданих подіях і яким притаманні погляди національної обмеженості»⁴⁹. 20 вересня 1971 р. на зборах хорового колективу у присутності партійних працівників оголо-

⁴⁷ Аудіоінтерв'ю автора з Леопольдом Яценком 5.11.2004 р.; *Повністю вірш «Надія» див.: Леся Українка. Твори в 4 т. / Упоряд. Н. Вишневська; Передм. Л. Міщенко. — К.: Дніпро, 1981. — Т. 1. — С. 53.*

⁴⁸ *ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 515. — Арк. 46.*

⁴⁹ *Там само. — Спр. 546. — Арк. 111–112.*

шено про його розпуск, а 28 вересня на засіданні президії Спільки композиторів «за антигромадську поведінку» Л. Яценка виключено з членів СКУ⁵⁰.

За усталеною компартійною традицією твори Яценка вилучили з програм радіо, телебачення та видавничих планів, навіть із верстки готового збірника «Співає народний хор». В одній зі скарг до владних інстанцій щодо розгону хору він послався на парадоксальний факт. У республіканському конкурсі обрядових пісень та сценаріїв твори з репертуару «Гомону», визнані КГБ та парторганами «націоналістичними», здобули чотири премії, але лише тому, що Яценко надіслав їх під девізами, як того вимагали умови конкурсу⁵¹. Діяльність хору вдалося відновити 1984 р., назву «Гомін» йому повернули 1988 р., у Спільці композиторів Л. Яценка поновили 1989 р., а 1993 р. він став лауреатом Державної премії України імені Тараса Шевченка.

Під прискіпливим наглядом ідеологічних наглядачів перебували й кінематографісти України. Це підтверджує доповідна записка працівників Комітету народного контролю УРСР, які за дорученням ЦК КПУ перевіряли діяльність Київської студії художніх фільмів ім. О. Довженка. У ній зазначалося: «Недавно на студії закінчено виробництво кінофільму “Криниця для спраглих” [режисер Юрій Ілленко], в якому тенденційно перекручується правда нашого життя, накопичено надумані трагічні ситуації, домінують настрої самотності героїв, приреченості і безплідності їх діяльності. Цей фільм, по суті, обернувся своїм художньо-політичним вістряем проти життєствердних ідей радянського суспільства»⁵². Подібною була реакція кінокритиків з ЦК КПУ щодо фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1965), «Білий птах з чорною ознакою» того ж Ю. Ілленка (1972) та ін.

Загалом, під контролем КГБ перебувало все суспільство, особливо інтелігенція, зокрема наукова. Не оминув уваги спецслужб

⁵⁰ Розправа над «Гомоном» // Український вісник. Випуск VI. Березень 1972. — Париж; Балтимор: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1972. — С. 134—135; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 515. — Арк. 47.

⁵¹ Див.: Зайцев Ю. Пісня репресована, але не скорена: Хор «Гомін», яким керував етнограф Леопольд Яценко, оголошували «підпільною організацією» // Високий Замок. — 2003. — 11 серпня.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6143. — Арк. 8.

й Інститут суспільних наук АН УРСР, дислокований у Львові (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Іманентна риса науковця — мати власну думку й незаангажований погляд на події та явища, насамперед, суспільно-політичні. Цей погляд далеко не завжди збігався з офіційним, накинутим штатними ідеологами та компартійними пропагандистами. Для орієнтації в політичних настроях та задля виявлення відхилень від «генеральної лінії» практично в кожному трудовому колективі, у громадських організаціях були «очі та вуха» КГБ в особі так званих «сексотів» (секретних сотрудників). Вони зобов'язані були систематично доповідати штатним опікунам організацій про всі критичні, антивладні, антипартійні висловлювання працівників, їхні неофіційні контакти у країні й особливо за її межами. Узагальнена інформація надходила до ЦК КПУ. Наприклад, у грудні 1957 р. перший секретар Львівського обкому партії Михайло Лазуренко та начальник УКДБ Володимир Шевченко доповідали першому секретареві ЦК КПУ Олексієві Кириченку про націоналістичні настрої серед населення м. Львова. На підтвердження їх наявності виокремили такі факти. У газеті «Львовская правда» була опублікована стаття Романа Галібея «На дорогах измены». Осуджуючи її, голова облвиконкому й член бюро обкому партії Семен Стефаник у присутності письменника Петра Козланюка й наукового співробітника Інституту суспільних наук Степана Щурата заявив: «Якась собака написала цю статтю, щоб знову ворушити все старе». А Козланюк відповів «Це падлюка Беляєв...». Кандидат історичних наук цього ж інституту Євген Яцкевич після наукового відрядження містами ССРСР опублікував статтю про успіхи культури і науки, а отримавши газету зі статтею, пошматував її і заявив: «Хоча мені дуже важко, але я змушений це робити, щоб жити й зберегти себе». А щодо вражень від поїздки сказав: «Все зроблено нашими українськими в'язнями і людьми засланими, і все це коштувало багато української крові»⁵³.

Про успіхи Львівського УКГБ на ниві сексотства йшлося в його звіті за 1973—1974 рр., опублікованому на початку 1990-х рр.: «Значно поповнився агентурний апарат по лінії інтелігенції і молоді», — було завербовано 126 агентів, у тому числі в навчаль-

⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 111—112.

них закладах — 114 та серед творчої інтелігенції — 12. Зокрема, в університеті додалося 32 агенти (їх стало 87), в політехніці — 43 (разом з наявними — 93)⁵⁴.

На кадебістський гачок найчастіше потрапляли люди, які приховували повстанське минуле своїх батьків чи родичів, або мали власні огріхи, як колись студент Богдан Сташинський був затриманий залізничною міліцією, яка належала до МГБ, за безквитковий проїзд, а згодом став убивцею Лева Ребета (12 жовтня 1957 р.) й Степана Бандери (15 жовтня 1959 р.). Щоправда, міцні духом й обдаровані Богом стрижнем порядності категорично відмовлялися від цієї каїнової місії, перебуваючи не лише на волі, а й в камерах спецслужб чи за дротами концтаборів. Та провокації були повсякденною зброєю КГБ. Від перевдягнутих повстанцями спецзагонів МГБ, підсадних «качок» у слідчих в'язницях до зарядженої радіоактивними ізотопами книги Абдурахмана Авторханова «Технологія влади», щоби простежити за її читачами, чи звичайної пропозиції «сексота» ознайомитися з самвидавом.

Проілюструємо цю тезу на прикладі поведінки науковця Інституту суспільних наук Ярослава Ісаєвича, згодом директора інституту й академіка НАН України. Він, як і чимало інших реалістично мислячих людей, критично сприймав радянську дійсність, але розумів, що для зміни наявного ладу повинні визріти соціально-політичні обставини, що національному самоусвідомленню може непогано прислужитися обраний ним шлях історичного дослідження української державності, культури, книгодрукування, діяльності релігійних братств. Водночас, ще старшокласником, він почав слухати радіопередачі Бі-Бі-Сі, «Свободи», «Голосу Америки» різними мовами, симпатизував угорській революції 1956 р., з середини 1960-х рр. активно цікавився самвидавом, дещо з забороненої літератури отримував від інститутського колеги Любомира Сеника, а згодом майже все позацензурне — від київського приятеля, випускника хімічного факультету Львівського університету Леоніда Селезненка, якого дуже цінував попри його заяву-розкаяння після арешту в січні 1972 р. Читав самвидав у гумових рукавичках або перегортаючи сторінки пінцетом. Був знайомий Я. Ісаєвич також із Зіновієм Красівським, допо-

⁵⁴ За вільну Україну. — 1992. — 6 лютого.

магав йому в укладанні бібліографії «Записок НТШ». Наприкінці 1960-х рр. КДБ ідентифікував його батька Дмитра Ісаєвича як члена Центральної Ради, його Малої Ради, члена делегації УНР на Паризькій мирній конференції, друга Дмитра Вітовського і близького співробітника Михайла Грушевського. Я. Ісаєвича перестали пускати в закордонні відрядження. 7 січня 1970 р. у стрийській газеті «Будівник комунізму» з'явилася пасквільна стаття про Дмитра Ісаєвича «Хай знають люди», згодом передрукована в газетах «Вільна Україна» та «Вісті з України». Отож, надалі Я. Ісаєвичу потрібно було бути максимально обережним. У січні 1972 р., за кілька днів до арештів, до нього дорогою у Трускавець завітав знайомий киянин із розігнаного хору «Гомін», якого Ісаєвич запідозрив у провокаторстві: «Вони шукали, кого би заарештувати». Ще більш підозрілим видався львівський знайомий, який прийшов із нереальним проханням, а повертаючись, вже на сходах запропонував ознайомитися з кількома головними творами самвидаву. Очевидно, щоб міг почути виконання доручення хтось з його супровідників. Ісаєвич слушно від пропозиції відмовився. А потім дізнався, що самвидав був основним звинуваченням у судових процесах над інакодумцями⁵⁵.

Рубіж 1960—70-х рр. був сповнений подіями, які засвідчували наростання нової хвилі репресій. Деколи під арешт потрапляли люди, які в інших обставинах навряд чи зазнавали такого жорстокого покарання. Так, поет і композитор, вчитель із Борщєва Тернопільської області Микола Горбаль написав поему «Дума», присвячену розстріляним кобзарям. Вона була у двох екземплярах і прочитав він її хіба одній людині, але 24 листопада 1970 р. Горбаль заарештували і 13 квітня впродовж двох годин засудили на 5 років перебування в колонії суворого режиму та 2 роки заслання, додавши до звинувачення його висловлювання про відсутність в СРСР демократії⁵⁶.

⁵⁵ Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем. Документи / Передмова і упоряд. Ю. Д. Зайцева, ред. Ю. Д. Зайцева та Я. Д. Ісаєвича. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. — С. 20, 44–46, 93–94, 106–109.

⁵⁶ Анкета репресованого Горбала М. А. 18.11.2006 р. // Особистий архів автора; Горбач А.-Г. Микола Горбаль — поет і людина з твердого лемківського дерева // Нові дні. — 1984. — Липень—серпень. — С. 25; Чорна О. Покара // Західна Україна. — 1991. — № 7. — 13–19 жовтня.

Після 11 років в'язнично-концтабірного життя (1956—1967) за протест проти інвазії радянських танків у Будапешт у 1956 р. та організацію страйку в таборі в 1957 р., за читання власних віршів біля пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві 22 травня 1971 р. за кілька днів заарештували й у грудні відправили в більш ефективний «виховний» заклад — спецпсихлікарню поета Анатолія Лупиноса⁵⁷. Так у КГБ оцінили його вірш «Я бачив як безчестили Матір»⁵⁸. 9 липня того ж року в Одесі заарештували зросійщеного лікаря Олексія Притику, який, поклавши квіти до пам'ятника Т. Г. Шевченку, став на коліна і просив пробачення, що так пізно до нього прийшов. Звинувачення традиційне — антирадянська агітація і пропаганда. Незважаючи на каяття, отримав 2 роки таборів суворого режиму⁵⁹. За тією ж статтею 12 травня 1971 р. одержав 7 років таборів арештований 7 листопада 1970 р. філософ, а на час арешту оператор котельні в Черкасах Микола Бондар. Під час демонстрації на Хрещатику він розгорнув плакат «Ганьба злочинному керівництву КПРС»⁶⁰. Того ж року потрапив у тенета КГБ опозиціонер — одинак, інженер і художник зі Львова Володимир Дяк. Він сам складав брошури й листочки про колоніальний стан України, сам їх тиражував і поширював у різних регіонах України, за що й одержав 12 жовтня 1971 р. 10 років ув'язнення в колонії суворого режиму й 5 років заслання⁶¹. 11 жовтня 1971 р. було

⁵⁷ Дикий Є. *Козацький гуру // Україна молода*. — 2000. — 16 лютого.

⁵⁸ «Поклич! — твоє єдине лише слово —
Ми встанемо — і що б там не було,
Який би глум терпіть не довелося,
Який би біль не розривав грудей,
Ми за твої, за золоті коси,
За чистую блакить твоїх очей
Підем на бій, на звитяги і жертви,
По частці кожен віддамо себе,
Бо краще, мамо, нам сьогодні вмерти,
Ніж бачити збезчещену тебе» // ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 105—106. Повністю вірш опублікований в журналі «Український вісник». Вип. 6. — С. 148—150. У текстах є незначні розбіжності.

⁵⁹ Архів Управління служби безпеки України в Одеській області (далі — Архів УСБ України в Одеській області). — Спр. 24994-П. — Т. 11. — Арк. 259—260.

⁶⁰ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. *Опозиція в Україні*. — С. 104—105, 108—109, 196; 5810. *Надзорные производства*. — С. 727.

⁶¹ Шкраб'юк П. *Попід Золоті Ворота: Шість елегій про родину Калинців*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. — С. 283; *Калинець І. Пам'яті побратима // Поклик сумління*. — 1992. — № 6. — Лютий; 5810. *Надзорные производства*. — С. 732.

ізолювано від суспільства викладача української мови й літератури вечірньої школи з Одеси, поета і журналіста, політв'язня 1959—1961 рр. Олексу Різниківіва. Крім нестандартності мислення й поетичної творчості він «проштрафився» ще читанням творів І. Дзюби та А. Сахарова. Досить вдало суть обвинувачень Олекса висловив такими поетичними рядками: «Ти винен тим уже, що українець, і ця вина з народження твоя!». Вироком Одеського обласного суду 19 травня 1972 р. він був ув'язнений на 5,5 років в концтаборі суворого режиму⁶².

6 грудня 1971 р. у Нальчику затримали дружину політв'язня Святослава Караванського мікробіолога Ніну Строкату, а доставивши до Одеси, оголосили про арешт. Її звинуватили в поширенні самвидаву, журналу «Український вісник» та публічній відмові зректися свого чоловіка, який відбував тривалий в'язничний реченець у Владимирській в'язниці⁶³. Цей арешт спричинив створення 21 грудня Громадського комітету захисту Ніни Строкатої — першої правозахисної організації в Україні, одного з перших несанкціонованих легальних об'єднань — предтечі Української Гельсінкської групи. Установчу заяву Комітету підписали його ініціатор В'ячеслав Чорновіл, Ірина Стасів (Калинець), Василь Стус, матрос з Одеси Леонід Тимчук та москвичі — історик, син командарма Петро Якір і син колишнього наркома, економіст Віктор Красін. Але розгорнути діяльність цього Комітету не вдалося — настали зловісні дні численних арештів серед опозиційної інтелігенції 12—14 січня 1972 р.⁶⁴ Одеський облсуд ув'язнив Н. Строкату

⁶² Див.: Зайцев Ю. «Висока вистражданість слова» // «Я винен тим, що українець»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи / Вступна стаття і ред. Ю. Д. Зайцева. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. — С. 3—12; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим 17.07.1997 р. — Там само. — С. 25—34, 41—46.

⁶³ Див.: Зайцев Ю. «Я прибула до вас з неволі» // Довістка Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / Упоряд. О. Різників. Наук. ред. канд. іст. наук Ю. Зайцев. — Одеса: Друк, 2005. — С. 4—10; Архів УСБ України в Одеській області. — Спр. 24994-П. — Т. 11. — Арк. 238—241.

⁶⁴ Громадський комітет захисту Ніни Строкатої. Бюлетень 1 // Архів УСБ України у Львівській області. — Спр. 19483. — Пакет № 8; Генеза правозахисного руху в Україні: Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний вимір. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 26 жовтня 2007 р. — Одеса: ВМВ, 2007. — С. 240—248.

на спільному з Олексієм Різниківим та Олексієм Притикою процесі 19 травня 1972 р. на 4 роки таборів суворого режиму⁶⁵.

Ті, що встигли повернутися з концтаборів, після невірних контактів із політ'язнями старшої генерації — членами ОУН та колишніми вояками УПА — ще більше утвердилися в думці щодо необхідності рішучої боротьби з тоталітарним режимом усіма можливими засобами, окрім мілітарних, які на той час були безперспективними. Так, Іван Гель розгорнув потужну самвидавну діяльність, таємно опублікувавши одинадцятьма машинописними книгами позацензурні твори Івана Дзюби, Валентина Мороза, Михайла Гориня, Зіновія Красівського, Миколи Холодного, Андрія Сахарова, Мирослава Прокопа, поетичні збірки Василя Симоненка, Ліни Костенко, Ігоря Калинця, Василя Стуса, Григорія Чубая та інші. Михайло Осадчий 1968 р. написав повість «Більмо» про свій арешт, слідство, суд, концтабірний реченець, яку передав на Захід, де вона 1971 р. була опублікована і згодом перекладена багатьма мовами. В'ячеслав Чорновіл задумав і в 1970—1972 рр. реалізував видання машинописного журналу «Український вісник», який активно поширювався на Батьківщині й передруковувався за кордоном, зокрема видавництвом «Смолоскип»⁶⁶.

Чималий розмах антирежимної діяльності опозиційних сил у СРСР, зокрема значне поширення самвидаву в Україні й за кордоном, компрометувало «найдемократичнішу» у світі країну, спричинило роздратування Москви. 28 червня 1971 р. ЦК КПСС ухвалив таємну постанову «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів». За місяць, 27 липня 1971 р., таку ж постанову з поданням місцевих фактів ухвалив ЦК КПУ. У ній зазначалося, що самвидавом найбільше цікавиться творча інтелігенція й молодь. Він використовується на шкоду СРСР емігрантськими організаціями й спецслужбами капіталістичних країн. З-поміж особливо дошкульних прикладів було названо журнал «Український вісник», праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Лихо з розуму» В. Чорновола, статті Валентина Мороза, Євгена Сверстюка. Іде-

⁶⁵ Архів УСБ України в Одеській області. — Спр. 24994-П. — Т. 11. — Арк. 259—260.

⁶⁶ Див.: Зайцев Ю. Опозиційний рух на Львівщині 1960—1980-х років. — С. 676—677; Архів УСБ України у Львівській області. — Спр. П 19483. — Пакет № 8.

ологічним відділам обкомів і ЦК доручалося запобігати ширенню такої літератури, виявляти її авторів, поширювачів і читачів. КГБ мав перекрити канали її вивезення за кордон. Невдовзі, 9 серпня 1971 р., КГБ порушив кримінальну справу за фактом виготовлення й поширення «Українського вісника»⁶⁷. Впродовж кількох місяців було зібрано чимало оперативних матеріалів, але ніяк не вдавалося пов'язати українську опозицію із закордонними розвідцентрами. І тут дуже доречно для КГБ (а може й спецоперацією КГБ) до Києва приїздить «емісар закордонних спецслужб» студент-третьокурсник соціології Лювенського католицького університету з Бельгії Ярослав Добош. У перший же день перебування в Україні, себто 29 грудня 1971 р., він зустрівся з онукою Івана Франка, науковцем Зіновією Франко. Розпитував про Валентина Мороза, Ніну Строкату, Святослава Караванського, «Український вісник», «Більмо» Михайла Осадчого — про те, що давно було відомо із закордонних радіовисилань. Зіновія, поспішаючи на поїзд до Львова, порадила йому зустрітися з неформальним лідером шістдесятників Іваном Світличним і дала номер телефону.

За «дивним» збігом обставин Політбюро ЦК КПРС наступного дня ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву. Добош тим часом 31 грудня зустрівся з І. Світличним. Запитував про те саме. Того ж дня він бачився з хіміком Леонідом Селезненком і студенткою Київського університету, україркою з Чехословаччини Ганною Коцур. Вона вивозила за кордон самвидав, зокрема «Український вісник». Ганна дала Добошеві фотоплівки праці С. Караванського «Словник українських рим», а Селезненко подарував книжку І. Дзюби «Звичайна людина чи міщанин?», офіційно видану 1959 р., збірку поезій Богдана-Ігоря Антонича та, на його прохання, фотографії В. Мороза й В. Стуса. Очевидно, що все перебування Добоша в Києві контролювалося, а всі розмови прослуховував КГБ. 3 січня він приїхав до Львова й наступного дня зустрівся зі Стефанією Гулик, адресу якої отримав у З. Франко. Розпитував про Комітет захисту Ніни Строкатої й хотів отримати його документи, самвидав та п'ятий випуск «Українського вісника», але вона йому відмовила. По обіді

⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 1024. — Арк. 66, 68–73; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні. — С. 196.

Добош потягом виїхав зі Львова. Проти ночі на 5 січня митним доглядом у Чопі весь «компрокат» у нього вилучили, а самого затримали. Слідство вело Львівське управління КГБ. Коли Добош підписував усі свідчення про контакти з українською опозицією і всі здогади про те, чого не чув і не бачив, то перестав бути потрібним. 2 червня йому організували виступ-покаяння перед пресою на телебаченні за підготовленим КГБ сценарієм і текстом. Виклад прес-конференції подали всі провідні газети. Цього ж дня з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про депортацію Добоша за межі СРСР⁶⁸. Після цього шпигунсько-пропагандистський камуфляж січневих арештів відпав, відтак оголилася цинічна розправа з інакодуманням.

Скоординовану акцію ізоляції активних діячів опозиції було здійснено 12 січня 1972 р. Поодинокі арешти відбувалися ще протягом наступних двох тижнів. Об'єктом переслідування була інтелігенція Києва, Львова та Івано-Франківщини. Зокрема, у Києві заарештували Василя Стуса, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Миколу Плахотнюка, Леоніда Плюща, Олесь Сергієнка, Зіновія Антонюка, Данила Шумука, Миколу Холодного, Василя Рубана, Володимира Рокецького, Леоніда Селезненка, Любов Середняк, Івана Коваленка. 20 днів тримали під арештом звільнену з роботи в Інституті мовознавства АН УРСР Зіновію Франко. Затримали й Івана Дзюбу, але арешт ще не санкціонував ЦК КПУ, то його відпустили. Обшуків зазнали письменник Віктор Некрасов, мати Олесь Сергієнка, політв'язень 1940—50-х рр. Оксана Мешко, сестра І. Світличного Надія (в якій вилучили архів Алли Горської), композитор Вадим Смогител, вчителька Агрипина Лисак та інші. На Івано-Франківщині до буцегарні запроторили священика (майбутнього патріарха УПЦ Київського Патріархату) Василя Романюка та поета Тараса Мельничука. У Львові до слідчої в'язниці УКГБ потрапили В'ячеслав Черноівіл, Іван Гель, Ірина Калинець, Михайло Осадчий та художник Стефанія Шабатура. Затримали також колишнього політв'язня, історика Ярослава Дашкевича, ім'я якого входило до списку за-

⁶⁸ Докладніше див: Карнаух Л. *Хто він, Добош?* // *Донька Одеси*. — С. 407—430; Гулик-Гнатенко С. *Спогади про Ніну Строкату і той час* // *Там само*. — С. 289—294; *Архів УСБ України у Львівській області*. — Спр. П 19917. — Т. 1. — Арк. 361—364.

боронених для публікування. Його невдовзі звільнили, але вилучених книжок не повернули. Обшуки було проведено в багатьох підозрюваних, зокрема у працівниці музею етнографії Людмили Шереметьєвої, викладача університету Любові Попадюк, поета Григорія Чубая, інженера Атени Волицької (Пашко), Стефанії Гнатенко (Гулик), а згодом — у Богдана Гориня, Ярослава Кендзьора та інших⁶⁹.

Січевим погромом адептів опозиційної думки ЦК КПУ і КГБ не вдовольнилися. Вони намагалися завдати рухові опору смертельного удару, помістивши його моральних лідерів і найактивніших учасників до в'язниць, концтаборів та психіатричних тюрем. Уже в березні за ґрати потрапили Юрій Шухевич та музеєзнавець Борис Ковгар, у квітні — Іван Дзюба, у травні — Надія Світлична та психіатр Семен Глузман (за об'єктивну психіатричну експертизу генерала Петра Григоренка), в липні — науковці Інституту філософії АН УРСР Євген Пронюк та Василь Лісовий, вчитель Павло Стрільців, у серпні — поет Ігор Калинець, у жовтні — автор програми Української національної комуністичної партії Василь Рубан, у листопаді — вишивальниця і поетеса Ірина Сенік, у грудні — епідеміолог зі Скадовська Лідія Гук⁷⁰. Низка арештів відбулася й 1973 р.

Покарання, які за вказівками КПСС-КГБ застосовували суди до обвинувачених на початку 1970-х рр., були суворішими за вироків 1965—1966 рр. До того ж, при повторних присудах політв'язнів оголошували особливо небезпечними державними злочинцями-рецидивістами й відправляли до концтаборів найтяжчого — особливого режиму, названого в'язнями таборами смерті. Саме в такому концтаборі ВС-389/36-1 у с. Кучино Пермської області були доведені до смерті Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус та інші. Найсуворішим з-поміж в'язниць був режим у Владимирській тюрмі. Власне, за вироками 1972—1973 рр. більшість заарештованих були засуджені на 8—12 років позбавлення волі у в'язницях і таборах суворого й особливого режимів та на максимальний 5-річний термін заслання. Окремі з них мали ще

⁶⁹ Арешти і обшуки // Український вісник. — Вип. 6. — С. 7—11.

⁷⁰ Див.: Зайцев Ю. Політична опозиція // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Вид. 4-те. — Львів: Світ, 2003. — С. 374—375.

більші реченці. До прикладу, Д. Шумук, І. Гель та В. Дяк — по 15 років, а Богдан Чуйко зі Стрия — 20⁷¹.

Участь вищого партійного керівництва України в репресіях щодо інакодумців промовисто засвідчують таємні рапорти правоохоронних інституцій про виконання доручень ЦК. Наприклад, міністр юстиції УРСР В. Зайчук 3 квітня 1973 р. доповів ЦК КПУ про закінчення розгляду справи Надії Світличної: «У судовому засіданні встановлено, що Світлична на протязі 1964—1972 років на ґрунті націоналістичних переконань з метою підриву і ослаблення Радянської влади зберігала, розмножувала і розповсюджувала антирадянську за змістом літературу, в якій зводяться наклепи на радянський державний і суспільний лад. [Формулювання переписано з Кримінального кодексу. — Ю.З.] Суд визнав Світличну винною в скоєнні злочину, передбаченому ч. 1 ст. 62 КК УРСР. При обранні міри покарання суд врахував, що вона мати-одиначка, на своєму утриманні має трирічну дитину, у скоєному злочині розкаюється, і засудив її до 4 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму. Судовий процес пройшов організовано»⁷².

Не завдаючи собі зайвого клопоту з конкретизацією інкримінованих підсудним правопорушень, міністр писав їх за трафаретом, зрідка додаючи якусь особливу провину. Так, в інформації про суд над В. Чорноволом 16 квітня 1973 р. зазначалося, що «з початку 1970 року по травень 1971 року брав участь [редакторства так і не змогли довести — Ю.З.] у виданні нелегального так званого “журналу” “Український вісник”, який є антирадянським виданням, спрямованим проти радянського державного та суспільного ладу, дружби радянських народів». Засуд — 6 років виправно-трудової колонії суворого режиму із засланням на 3 роки⁷³.

Дещо докладніше про ті ж самі судові процеси доповідав особисто В. Щербицькому Прокурор УРСР Ф. Глух. 28 квітня 1973 р. він констатував, що під час засідання Київського обласного суду

⁷¹ *Генеральний погром // Український вісник. — Вип. 7—8. — С. 125—127; Сусленський Я. Шлях українського націоналіста // Острівки приязні: Збірник спогадів і статей про українсько-жидівські стосунки. — Мюнхен: Українське видавництво, 1983. — С. 48—58.*

⁷² *ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 877. — Арк. 74.*

⁷³ *Там само. — Арк. 53.*

19—27 квітня 1973 р. у справі з обвинувачення І. Світличного було встановлено, що він впродовж 10 років «виготовляв, отримував з-за кордону, зберігав та розмножував ворожу літературу..., заохочував інших осіб до написання антирадянських і наклепницьких документів..., редагував документи такого спрямування, організовував розмноження та передрук цих документів, сприяв їх розповсюдженню..., підтримував зв'язок з іноземцями, передавав їм літературу антирадянського змісту, інформував про осіб, які засуджені за антирадянську діяльність, та одержував від іноземців гроші для передачі сім'ям засуджених». За «скоєне» суд визначив Світличному максимальну міру покарання — 7 років позбавлення волі в колонії суворого режиму та 5 років заслання⁷⁴.

Внаслідок потужних репресивних акцій середини 1960-х — початку 1970-х рр. владі вдалося загальмувати виготовлення й поширення самвидаву. Водночас у цей період відбувся перехід опозиційного руху на нову, якісно вищу сходинку: від національно-культурницького до суспільно-політичного опору комуністичному режиму. Обшуки, арешти, суди й тривалі невірні реченці не зламали волі опозиційної інтелігенції до досягнення державності, суверенітету й демократичного устрою України. Гідною непокорю в концтаборах, передачею за межі «залізної завіси» своїх програмних ідей і безкомпромісною боротьбою після повернення у «велику зону» під назвою СРСР вона сприяла вкоріненню самостійницьких прагнень у широких громадських колах, що, зрештою, забезпечило на зламі 1990-х рр. здійснення багаторічної мрії багатьох жертвних поколінь українців.

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 877. — Арк. 78—79.